

Биљана АНДОНОВСКА
Станислава БАРАЋ

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ, СЛОВЕНСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ И ЊИХОВО ПРОУЧАВАЊЕ

I

„Ниједан историјски догађај, ни владавина, ни сукоб, ни револуција, нису изазвали толико књижевности као Први светски рат“, тврдио је недавно Антоан Компањон (Companion 2014: 13). Приписивао је то и парадоксалној „демократичности“ тог првог оружаног сукоба не само светског већ и општег друштвеног карактера, у којем као грађанин и грађанка нисте могли не учествовати, и о којем су такоређи сви (писмени) оставили некакав језички траг. Иво Андрић је то *опште* још упечатљивије описао као тренутак када су, лета 1914. године, „господари људских судбина повели европско човечанство *са игралишта општег права гласа* у већ раније спремљену *арену опште војне обавезе*“ (Андрић 1963: 291–292, курзив наш).

Нешто слично могло би се рећи и за научну продукцију у доба обележавања стогодишњице Првог светског рата. Како је то, опет Компањон, предавачки дочарао кроз једну календарски конципирану карикатуру, утисак је био као да смо из децембра 2013. закорачили директно у – 1914. годину. Обележавање стогодишњице почетка Првог светског рата мобилисало је незапамћен број научника из целог света да се системски врате једној теми и истраживачки попуне празнине које су о њој очигледно постојале. Развој дигиталне хуманистике омогућио је да се резултати тога повезивања често могу пронаћи на једноме месту. Довољно је прегледати тематску колекцију *1914–1918*. у репозиторијуму *Europeana*, па наслутити непроценљиву сазнајну вредност коју је произвело обновљено интересовање за први рат глобалног карактера.

Већ и пре стогодишњице завршетка рата, која је такође захтевала подједнако глобално и посвећено обележавање, постало је јасно да је и

сам начин комеморације овог догађаја феномен вредан проучавања. Резултати нових истраживања нису само нови доприноси науци већ и документ наших (не)промењених погледа на значење историјских догађаја, као и на књижевност која је за њих била везана.

Тема округлог стола на 16. међународном конгресу слависта 2018. године,¹ који је у језгру овог зборника, имала је два основна тежишта. С једне стране, постављено је питање *завршетка рата*, али не у строго календарском значењу, већ кроз сагледавање последица које су крај рата и нови културно-политички поредак оставили у домену књижевности и културе. Други нагласак био је омеђивање теме на рефлексе Првог светског рата у *словенском свету*. Светски рат који се проучава на западно-европској грађи није идентичан феномену с којим се срећу научници у семиосфери Источне и Југоисточне Европе. Глобалност догађаја није укинула локалне варијације, условљене како ониме што је рату претходило,² тако и ониме што је након њега (у)следило. Које је специфично искуство словенских култура и сазнајни потенцијал укрштања њихових перспектива када је у питању Први светски рат? Које је место јужно-словенског и српског искуства рата у ширем, општесловенском миљеу? – то су основна проблемска питања на која овај зборник упућује. Упркос томе што је узорак на основу ког се за одговором трага нужно ограничен обимом издања, односно индивидуалним ауторским акцентима у избору тема и приступа, зборник оцртава неке од кључних облика рецепције Првог светског рата у словенским књижевностима, као и улоге њихових заједничких културних наратива.

Покушај да се размотре основе тих заједничких искустава и наратива нужно упућује на шире геополитичке и културно-политичке процесе. Подсећа нас најпре да је Први светски рат присно повезан са још два историјска догађаја глобалних размера и утицаја. С једне стране, Октобарска револуција 1917. саставни је део ратног процеса и она се већ код савременика једнако означава као *светска*.³ С друге стране, тензије

---

¹ О програму Округлог стола в. Андоновска, Бараћ 2018, као и Прилог на крају зборника.

² Процеси који су уследили свакако се не могу сагледати без познавања догађаја који су Првом светском рату претходили (уп. Живанов 2014), укључујући и свест о оној војно *већ спремној* арени, како је то накнадно формулисао савременик младобосанац, а на шта су европску јавност и много унапред, критикујући нарастајући милитаризам, упозоравали други савременици (Luksemburg 1976). Из те се перспективе и тема пацифизма, у зборнику обрађена на више места, указује као део чврстих књижевних и идејних континуитета.

³ Између две ратне стогодишњице сместила се зато и она револуционарна, која је у академском свету одјекнула управо кроз зборничке пројекте о односу књижевности и Руске револуције (в. Petzer 2018), који су самом позицијом у глобалном комеморативном

изазване крајем рата и импликацијама Версајског споразума (распад аустроугарског царства и немачког рајха, гушење револуција, питање „кривице за рат“, непромењене политике територијалног проширивања и др.), један су од непосредних узрочника успона нацизма и избијања Другог светског рата (в. Fišer 1985; Митровић 1974; Hobsbaum 2002). Специфична и тесна спрега ових епохалних догађаја довела је до усложњавања и продуженог деловања последица Првог светског рата, у континуитету који се може извести све до савременог тренутка. За словенски свет Први светски рат је, наиме, много очигледније и неуралгичније био питање онога што је историографски описано као некалендарска природа „кратког двадесетог века“ као кохерентне историјске целине која отпочиње Првим светским ратом и Октобарском револуцијом, а окончава се падом Берлинског зида и урушавањем СССР-а, али и Југославије (Hobsbaum 1998; уп. Badiou 2008).

На нивоу укупности словенског и европског искуства не може се порећи утисак да осетно нов однос према Првом светском рату заправо показује да обитавамо ван радијуса епохе коју је он обликовао. Ако је Први светски рат отворио једно ново поглавље светске историје и драматично предочио питање (не)могућности образовања континуитета с предратним добом, на крају епохе коју је он иницирао налазимо се пред сличном врстом изазова. Утолико би се и Деридина расправа о специфичном типу путописа – тзв. „повратака из СССР-а“ – као завршеном, историјски дефинисаном жанру који постаје немогућ после 1989/91, могла модификовати и проширити и на ентитете крупније и „судбинскије“ од жанровских. Начин на који се данас суочавамо с Првим светским ратом могао би се означити жанром који тек после 1989/91. *постаје могућ*, чак неизбежан: жанром „повратака из 20. века“. Овај се метажанр отрежњујућег или идеализујућег *повратка* остварује кроз најразличитије друге жанрове – књижевне, публицистичке, филмске, телевизијске, уметничко-перформативне и научне – кроз које настојимо да разумемо дијалектику прошлог и садашњег, односно памћења и заборавља када је у питању епоха зачета Првим светским ратом. Можда ништа тако уверљиво не сведочи о томе да смо изашли из кратког двадесетог века као начин на који се данас приступа историјском догађају који га је иницирао. Било

календару указивали и на саусловљеност револуције и рата. Политике меморисања револуционарног преврата и Другог светског рата су у совјетској Русији допринеле померању фокуса и редуковању сећања на Први светски рат (в. Richter, Rösenberg, Volk-Birke 2016: 11; Будагова и др. 2004). За разлику од те системске маргинализације, у социјалистичкој Југославији сећање на Први светски рат је, као део ослободилачког наслеђа, ипак продуктивно уклапано у званичну културу сећања на Други светски рат (што обухватно документује и монографија *Археологија сећања: споменици и идентитети у Србији 1918–1989*, в. Манојловић Пинтар 2014).

да тај век видимо у знаку јужнословенског уједињења или совјетског пројекта, јасно је да је он у словенском свету задобио сасвим посебне обресе, и да би о том искуству као (не)упоредивом вредело размишљати и дискутовати много интензивније и чешће него што то јесте случај.

Након распада наднационалних државних и културно-политичких пројеката – било да је у питању СССР, Источни блок или Југославија, и било да се одређене заједнице враћају својој државној аутономији или је први пут у пуном смислу стичу – читав низ националних заједница улази у сложене процесе стварања нових културних наратива и политика идентитета како би се изнова осмислило културно, књижевно и политичко искуство 20. века. У зборничким прилозима који тематизују (и) ове шире процесе може се регистровати низ конкретних и упоредивих појава које те процесе прате, и посебно улога коју у томе има књижевност, као савремено искуство стварања, или као предмет проучавања. Методолошке и идејне позиције аутора прилога врло су разнолике. Ту хетероглосију нисмо ничим желеле да ублажимо и тај полифони аспект зборника сматрамо његовом бираном специфичношћу и поруком по себи. Већ је примећено да управо оваква истраживања „очигледним показују да једноставна истина не постоји, да је ни не може бити“ и да се то јасно види и по ономе што се „предаје, о чему се расправља и што се вреднује поводом Првог светског рата у појединачним државама и друштвима“ (Richter 2016: 65). Занимљиво је, такође, да се управо кроз подстицање дијалогске полифоније почињу помањати дубље кореспонденције и међу наизглед различитим полазиштима, и тај метакритички сазнајни хоризонт свакако је један од важних улога оваквог колективног подухвата.

Имајући у виду ове начелне напомене, као и проблемска тежишта која се назиру кроз радове, одлучиле смо се за зборничку структуру која би указала управо на дубље и општије импликације Првог светског рата и његове савремене рецепције. То уједно сматрамо најзначајнијим хеуристичким потенцијалом једног оваквог сучељавања специфично словенских књижевних и културних перспектива. Та општа проблемска тежишта означиле смо као: питање књижевних и књижевноисторијских континуитета и дисконтинуитета, питање успостављања и урушавања империја и револуционарних пројеката, питање националних и наднационалних књижевних и културних концепата, као и питање историјског памћења и заорава, посебно потискиваних токова наслеђа. И док радови у сваком од сегмената зборника илуструју одабрани проблем, читаоци ће приметити да се рефлексивни издвојених проблемских поглавља могу пратити заправо у готово свим појединачним радовима.

II

Пре и после:
књижевни (дис)континуитети

Иако се, ретроспективно, Први светски рат опажа као снажан цивилизацијски прелом и преседан у много аспеката, културно-историјска стварност не познаје неповратне резове и брисања искустава. Утолико је важније посматрати начине на које се дискурзивно уобличавала та дијалектика прекида и обнове, окончавања, прелаза и нових почетака. У уводном поглављу зборника груписани су прилози који сугеришу неке од проблемских ситуација везаних за питање (дис)континуитета између предратног и послератног, до којих је доводила потреба за креирањем нових књижевних наратива у два средишња наднационална културно-политичка система настала у словенском свету из(а) Првог светског рата – руско-совјетском и јужнословенском.

У раду „Пацифистичка линија у књижевности Сребрног века и стваралаштво Михаила Булгакова“ Јевгениј Јаболков утврђује двоструко јеретичку пацифистичку позицију култног руског писца, у полижанровском континуитету од раних новинских чланака до романа *Мајстор и Маргарита*, али и у ширем контексту пацифистичких традиција у руској и светској књижевности. Настојећи да разграничи Булгаковљево (о)позиције, аутор тематизује и однос Првог светског рата и Октобарске револуције, показујући како је у револуционарном дискурсу тежиште пребачено са империјалистичког *светског рата* на концепт *светске револуције* и/као *грађанског рата*. Схватање светског рата као тек „пролога“ револуционарног преврата, као што ће се видети у низу радова, оставило је трага не само у руској књижевности већ и у свим културама под њеним утицајем, тако да ће се постсовјетске политике сећања у великој мери састојати у ревалоризацији оваквим виђењем потиснутих токова наслеђа.

У нешто другачијем поетичком осветљењу тема пацифизма обрађена је у раду Александре Красовец. У препознатљивом стилу студија историјских авангарди, осврћући се и на јужнословенске научне доприносе (А. Флакер), ауторка анализира (анти)ратну и пацифистичку поезију московских „експресиониста“ (1919–1922), једне од заборављених стваралачких групација раног постреволуционарног периода. Нешто млађи од генерације футуриста и махом ангажовани у редовима Црвене армије, ти су песници револуционарну и ратну катаклизму представљали кроз авангардистичке поступке блиске немачком експресионизму, премда изворно без његовог директног познавања и утицаја. Својим компаратистичким и

поетичким акцентима овај прилог даје уводну интонацију за низ радова који ће се бавити авангардном књижевношћу и ауторима.

С преласком у јужнословенски миље, фокус се преноси на књижевноисторијске наративе везане за кључну промену до које долази с реализацијом државног уједињења Јужних Словена. Британски слависта Дејвид Норис анализира начин на који је идеја о јединству јужнословенских књижевности концептуализована у делу Јована Скерлића и Павла Поповића, два водећа српска књижевна историчара у епохи пред Први светски рат и након њега. Оцртавши шири културно-политички контекст српског друштва с почетка прошлог века, аутор издваја два основна приступа питању југословенског јединства: прагматичко-политички, руковођен идејом очувања разлика, и културни, који је тежио њиховој миноризацији и акцентовању заједничких тачака културно-историјског, књижевног и језичког развоја јужнословенских народа. Дотичући се, у завршници, и савремених критичких реакција на конструктивистичке и инклузивне моделе које су својевремено промовисали Скерлић и Поповић, и овај прилог реферира на Први светски рат као активну компоненту савремених идентитарних политика. Различити облици јавних дискусија о (над)националном југословенском културном и књижевном идентитету биће тематизовани и у низу других радова у зборнику.

Рад Биљане Андоновске проблематизује феномен књижевноисторијске маргинализације предратне (посебно младобосанске) авангарде. Тај се процес може пратити најпре у праксама самих послератних авангардиста и њиховој реторици дисконтинуитета, да би потоња књижевна историографија углавном репродуковала дискурсе самих учесника процеса, занемарујући синтетичке књижевноисторијске доприносе, попут оних П. Палавестре и Р. Вучковића, који су поетички комплекс предратне авангарде и његову структурну важност благовремено учили и образложили. Везаност предратне авангарде за Сарајевски атентат довела је до њене табуизације и у домаћем контексту, чиме је нарушен интегритет научне спознаје и разумевања поетичке динамике српске и јужнословенских књижевности.

Империје и револуције: између документа и фикције

Надовезујући се на уведени паралелизам источнословенског и јужнословенског искуства, у другом сегменту зборника истакнуто је питање односа према империјама и револуцијама, кроз дијахронију изградње представа о Сарајевском атентату, односно о искуству руског Октобра и галицијско-украјинског фронта. Компаратистичка основа одељка осна-

жена је методолошким приступом у којем аутори – како текстова који се анализирају, тако и самих зборничких прилога – пишу о феноменима и текстовима из других култура.

Гордана Вулевић из психоаналитичке перспективе анализира један од ретких историјских докумената у којем су забележени аутентични искази Гаврила Принципа. Реч је о стенографисаним разговорима које је са њим 1916. године у Терезину, у данашој Чешкој, водио бечки неуролог и психијатар Мартин Папенхајм (пореклом из Словачке). Ауторка указује на Папенхајмово одступање од тада стандардне психијатријске (креплиновске) методологије и приближавање психоаналитичком приступу Сигмунда Фројда, да би, потом, у разговору са затвореником, из стручне перспективе неочекивано, преовладале уже политичке теме и интересовања. Тумачење Принциповог али и општег психолошког профила младобосанаца (као трагања за јаким очинским фигурама, супротно едипалном ривалству) ауторка повезује и са књижевноисторијским увидима, и тако посредно, из једног новог угла, доприноси осветљавању природе младобосанског авангардизма.

Пребацујући акценат са документарно-медицинске на књижевно-романсијерску технику психолошке изградње лика Гаврила Принципа, чешки контекст пратимо и у прилогу Александре Корде Петровић посвећеном роману *Сарајевски атентат* (1935) Карела Новог. То нас дело подсећа на снажну и махом заборављену сарадњу предратне чешке и југословенске омладине у антиимперијалној борби, као и на интензивну културну размену између двеју словенских држава насталих на рушевинама Аустроугарске монархије – Чехословачке Републике и Краљевине СХС / Југославије. Региструјући младобосанску инспирацију руском предоктобарском револуционарном литературом, а потом саображавајући наратив постоктобарским императивима, роман Карела Новог и сам је један вишеслојни палимпсест, а његово путовање између култура след упечатљивих транслација: роман је писан на основу јужнословенских документарних извора о Младој Босни, модификован под утицајем совјетскоруске књижевности и идеологије; на српскохрватски је преведен тек средином педесетих година 20. века, након антисталинистичког заокрета у Југославији, а ипак остаје скоро сасвим без критичке рецепције, све до данас.

У раду Горана Лазичића пратимо још једну књижевну обраду теме Сарајевског атентата, овај пут у савременом „пансатиричком постмодерном тексту“, оствареном у жанровском кључу историјске метафикције и алтернативне историје. Конципирајући роман *Анђео атентата* као *post mortem* исповест надвојводе Франца Фердинанда (својеврсни фикционални ехо Принципове исповести Папенхајму), Светислав Басара тежи

двосмерној сатиричко-иронијској интервенцији, која би се подједнако односила на „западњачке оријенталистичке предрасуде и империјалне амбиције према Балкану и Србији“, као и на неуспех српског и балканских друштава да се ослободе „системске нефункционалности“ и „изградне модерне државне апарате“. У наративном апендиксу Басара евоцира и хладноратовску констелацију, потврђујући још једном да се Први светски рат (д)оживљава на фону укупности двадесетовековног искуства, као и да је, како аутор чланка закључује, деловање Сарајевског атентата на идеолошко-политичке прилике на Балкану још увек врло активно.

Након каледоскопског осветљења сарајевског атентат(ор)а следе прилози који тематизују искуства јужнословенских аутора у сусрету са источноевропским фронтом и револуционарним експериментом. Олена Дзјуба-Погребњак фокусира се на представљање украјинских простора (посебно Галиције), разапетих између руске и аустроугарске империје, у (после)ратним прозним делима словеначких, хрватских и српских аутора. Анализирајући низ документарних и белетристичких текстова из дате тематске перспективе, овај прилог ступа у дијалог са закључцима радова који се баве авангардном књижевношћу и периодиком, предратним омладинским покретом, питањима пацифизма или пак могућности хумористичног писања о рату, пружајући шири контекст и за разумевање дела Милоша Црњанског. Питање када украјински језик, народ, култура или простори постају за ове необичне ратне путописце видљиви, а када су само неразликровни део слике „свемоћне Русије“ као „заштитнице потлачене балканске браће“, надовезује се на неке од проблема које евоцирају и прилози из Белорусије или Македоније.

Путописни жанр у ужем смислу своју пуну видљивост добија у радовима Ангеле Рихтер и Еве Коволик, које представљају већ препознатљиву „халешку школу“ проучавања српске и југословенских књижевности. Обе ауторке попуњавају једну празнину у оцртавању корпуса путописа писаних у жанру повратака из СССР-а, који је Дерида дефинисао приликом посете московским научницима након распада Совјетског Савеза, а у који том приликом није уврстио текстове писаца из Југоисточне Европе. Полазећи од радова српских научника који су већ започели „попуњавање“ датог корпуса, пре свега Весне Матовић и Предрага Бребановића (који су у дати контекст увели путописе Драгише Васића, Сретена Стојановића, Мирослава Крлеже, Аугуста Цесарца, Станислава Винавера), ауторке истичу потребу даљих жанровских прецизирања и слојевитијег разумевања како деридијанске фигуре *повратника*, тако и фигуре *интелектуалца-верника*, којом Михаил Риклин усложњава Деридину категоризацију (Riklin 2010). Истраживања изнета у зборнику *Literatur und Revolution: Rückblicke auf 100 Jahre Oktoberrevolution* (Petzer 2018) ауторке овом при-

ликом надопуњују тематиком Првог светског рата, и први пут их излажу на српском језику.

Анализирајући *Излет у Русију* Мирослава Крлеже, Ангела Рихтер, уз пажљиву реконструкцију политичког и књижевног контекста, закључује да аутор, премда доследно одан утопијској револуционарној идеји, није и риклиновски интелектуалац-верник у односу на конкретни совјетски пројекат, те да СССР није у потпуности схватио као домовину по избору, у смислу који томе појму даје Андре Жид. С друге стране, Ева Коволик, на грађи која обухвата путописе *Данашња Русија* (1937) и *Путовања по Совјетском Савезу* (1940), али и новинске и часописне чланке Аугуста Цесарца, прецизно прати како се назначене фигуре дискурзивно граде, односно како се морају кориговати с обзиром на искуство југословенских повратника, и одсуство разочарања код неких од њих. Успостављајући паралелу између фигуре Деридиног разочараног повратника с путовања у прву земљу социјализма и дефетистичког повратника из Првог светског рата у јужнословенским књижевностима, Ева Коволик интегрише своје закључке у основну тему зборника, као што то чини и Ангела Рихтер, заснивајући свој приступ на тези Ерика Хобсбаума да су, за разлику од таласа револуција после Другог светског рата, револуције на почетку „кратког“ двадесетог века биле пре свега револуције против Рата.⁴

Компаративно сучељавање српских, хрватских, словеначких, босанских, руских, украјинских, чешких и аустријских гледишта, на различите начине допунило је питање књижевних (дис)континуитета и културно-историјских процеса дугог трајања, уводећи нас постепено и у ужу проблематику изложену у наредном поглављу посвећеном (над)националним књижевним концептима и културним перспективама.

Рат и (над)национални књижевни концепти

У прилогу „Први светски рат и белорусна национална култура“ Иван Чарота евоцира место светског рата у колективном памћењу белоруског народа, али и на ширем фону геополитичких преображаја 20. и 21. века, који су условили различите „кодове памћења“ код поражених и победника, али и заједничке меморијске мапе народа постсовјетских простора. Осврћући се и на српско искуство и ревизионистичке историографске тезе о Сарајевском атентату, аутор пажњу посвећује питању

⁴„Други талас светске социјалне револуције изронио је из Другог светског рата, као што је и први талас изашао из Првог светског рата – мада на потпуно другачији начин. Овај пут је вођење рата а не протест против њега оно што је револуцију довело на власт“ (Hobsbaum 2002: 66).

актуелних култура памћења и посебно улози коју научни дискурси имају у одупирању стереотипима, анахронистичким тумачењима и медијским вулгаризацијама када је у питању један сложен и амбивалентан догађај попут Првог светског рата. Савремену ситуацију аутор види као генерацијску шансу да се, ван идеолошких оквира, откривалачки и одговорно приступи испитивању прошлости.

Питање улоге медија у креирању колективних представа и политика идентитета наставља се кроз низ прилога који откривају важност проучавања периодике из година завршетка и непосредно након завршетка светског рата. У њима постаје видљива улога коју су часописи имали у обликовању нове државне и културне заједнице, као и онај сложени, *недовршиви* дијалог разноврсних становишта о југословенству, националном питању, језичкој политици и књижевним поетикама, који се у таквој сложености и недовршивости може сагледати само урањањем у „живи“ архив (књижевне) периодике.

Анализирајући, хронолошки и типолошки, чланке дневног листа *Глас Словенаца, Хрвата и Срба* (1918), Драго Роксандић реконструира улогу овог гласила у стварању југословенске државе, показујући и на овом конкретном примеру с колико се неизвесности та држава формирала и колико су будући културни, језички и књижевни концепти били резултат интензивних расправа и преговарања у јавности оличеној у штампи. Смештен у контекст осталих прилога, а посебно у паралели са текстом Јелене Милинковић о часопису *Књижевни Југ* (који је покренут такође у Загребу, 1918), Роксандићев прилог осликава и како се књижевни центар нове државе у (по)ратним годинама постепено померао из Загреба ка Београду, динамизујући топографију средишта (јужно)словенских књижевности на линији од Трста, Љубљане, Загреба, Скопља, Сарајева, преко Београда, ка Минску, Москви, Одеси, Санкт Петербургу или Кијева.

Марија Митровић у раду „Периодика у Словенији после 1918, с посебним освртом на авангардне часописе“ полази од специфичности словеначке часописне сцене, која је била децентрализована и није се развијала доминантно у Љубљани, већ у и Трсту, Горици и Клагенфурту. Како је с нестанком Хабзбуршке монархије, 1918. године, културна активност морала да се концентрише у самој Словенији, покренуто је много нових листова, у којима књижевност и ужа поезика авангарде имају варијабилан статус. Ауторка је у обухватном прегледу представила (дис)континуитете хабзбуршког и југословенског периода у словеначкој штампи у целини, с посебним фокусом на авангардну периодику. Из овог истраживања проистекла је спознаја, подударна са закључцима Б. Андоновске, о континуитету јужнословенских књижевних авангарди почев од 1910, и њиховој синхронизованости са еквивалентним европским појавама.

Фокусирајући се, такође, претежно на прву послератну деценију, Лидија Томић прати динамику културног и књижевног живота Црне Горе након уједињења, и то кроз истраживање структуре новооснованих часописа и листова, и њихове интеракције са ширим окружењем. Ауторка оцртава специфичан развојни пут књижевности и културе у Црној Гори, у којем су важну улогу имали и студенти и интелектуалци школовани у иностранству, односно периодика коју они покрећу или у њој сарађују. Пажљивим читањем датог периодичког корпуса, а посебно часописа *Zanisci* (1927–1933), једног од најзначајнијих часописа свога времена и средине, ауторка је, поред осталог, показала како је у Црној Гори, изразитије него у другим јужнословенским срединама, покрет социјалне литературе одиграо улогу главног модерничког и модернизаторског књижевног покрета.

Соња Стојменска Елзесер синтетички представља комплексну ситуацију у којој су се македонски простори налазили у време балканских и Првог светског рата, суочени с проблемом непризнавања македонског народа и идентитета, војно-политичким аспирацијама трију народа према његовим територијама, као и различитим облицима асимилаторних политика. То, историјски, доводи до настанка специфичних књижевних појава (*дводомни аутори*, топос Егејске Македоније) а у савременом контексту књижевности делегира активну улогу у консолидацији колективног памћења и оживљавању потискиваних сегмената националне историје и наслеђа. Руски утицај бележи се у више видова: за време рата као поприште рада македонске емиграције, а у међуратном периоду кроз делатност руске емиграције, односно кроз покрет социјалне литературе, која се још једном показује као снажан агенс размене између словенских култура (руске, бугарске, српске, хрватске, македонске).

Полазећи од разумевања Првог светског рата као догађаја с најтрагичнијим последицама у новијој историји Србије, Миливој Сребро истражује основне идеје и карактеристичне наративне стратегије романописаца који су обрадили српски егзодус преко Албаније у зиму 1915. године, симболично назван „Албанском голготом“. Како су објављивања романа који се налазе у средишту анализе – *Српска трилогија* Стевана Јаковљевића, *Дан шести* Растка Петровића и *Време смрти* Добрице Ћосића – готово правилно распоређена кроз *време сећања* заједнице (1934–1937; 1961; 1972–1978), они пружају могућност извођења ширих спознаја, што је такође постављено као циљ: одредити улогу ових дела у формирању колективне перцепције „Албанске голготе“ и Првог светског рата уопште, односно како је на том плану успостављено доминантно виђење у националном памћењу. У том погледу ова је студија комплементарна с прилозима који такође истражују питање колективног

памћења успостављаног кроз књижевност (Лазичић, Стојменска Елзе-сер, Меснер, Милинковић, Свирчев, Бараћ).

Памћење и заборав: феминизам и ратна проза

Последњи тематски одељак зборника доноси радове који указују на разноврсне могућности истраживања књижевности везане за Први светски рат с обзиром на феминистичке приступе књижевности и с обзиром на фокус на женску прозу. У исто време, распоред радова сугерише уобичајени методолошки пут феминистичких приступа одређеном корпусу књижевности: 1) истраживање представљања родних тема и женских ликова у прози канонских аутора, 2) истраживање историјских услова женског ауторства у специфичном контексту, 3) истраживање периодике везане за дату тему, уз скретање пажње на корпус женске књижевности, и 4) тумачење појединачних дела у томе корпусу.

Рад Елене Меснер „Жене у рату. Конструкција женских идентитета код Андреаса Лацка, Милоша Црњанског и Мирослава Крлеже“ представља изворно компаративно истраживање у сагледавању стереотипности или пак њеног подривања при грађењу женских ликова у антиратној прози наведених аутора. У исто време, рад активира знања о српској, хрватској и мађарској књижевности, и чини комплементарну целину с радовима који тематизују историјске авангарде, а посебно с појединим аспектима прилога Олене Дзјубе-Погребњак, Миливоја Сребра и Ангеле Рихтер.

Како од споредних и пасивних ликова у мушкој прози – какве их „затиче“ Меснер у канонским делима (по)ратних писаца – жене брзо могу постати активне учеснице књижевне јавности, уочава се кроз читање следећег у низу радова. Студија „Од видовданског бунта до Видовданског устава“ Жарке Свирчев пружа синтетички поглед на проучавања српске и југословенске авангардне књижевности, као и на саму ту књижевност, прецизно одређујући место авангардисткиња у оквиру дате групне динамике, односно описујући процедуре њиховог потискивања како из самог покрета тако и из књижевноисторијског знања. Метакритички радови Нориса и Андоновске, као и низ прилога који тематизују потискивање појединих националних наратива и мањинских искустава, овде добијају додатно осветљење из перспективе једног родно дефинисаног књижевног корпуса изложеног системској маргинализацији.

Надовезујући се на закључке прилога Ж. Свирчев, Јелена Милинковић скреће пажњу на „женско лице рата“ као занемарени аспект часописа

Књижевни Југ, који се, упркос томе што је помно проучаван, и даље нуди као неистражен књижевни архив. Главни допринос овог рада јесте одређење уредничке политике *Књижевног Југа* као феминистичке, а потом и у тумачењу женског ауторства и женске ратне приче које из таквог сагледавања проистиче. Поједине приповетке Милице Јанковић и Исидоре Секулић овде су први пут целовито протумачене. Узет заједно са другим радовима заснованим на студијама периодике и историјских авангарди, овај прилог открива сву ширину и шароликост расправа које су се 1918. године водиле о могућим варијантама југословенства у политичком, економском, културном и књижевном смислу.

Сужавајући фокус на једну ауторку, Станислава Бараћ тумачи приповетке Вишеславе Ђуричић, која је, попут других књижевница у Краљевини СХС, својом прозом обелодањивала друштвено табуисана искуства. Присно везана за догађаје, војне традиције али и трауме Првог светског рата, проза Ђуричићеве је, по свом приступу, темама и књижевним поступцима, сврстана у два корпуса српске и европске међуратне књижевности: онај феминистички оријентисан а фокусиран на искуства жена и деце (Милица Јанковић, Драга П. Јовановић и др.), и у онај „мушки“ авангардистички (Станислав Краков, Милош Црњански, Драгиша Васић, европска књижевност о авијацији) – чиме се још једним конкретним случајем илуструје закључак Ј. Милинковић да женска књижевност датог периода израста из два основна искуства: *искуства рата и феминизма*.

III

Први светски рат, као што видимо, представља сложен и вишезначан феномен у словенском књижевном кругу. Методолошки приступи при његовом проучавању су разнолики, од анализе индивидуалних ауторских опуса или одређених поетичких и жанровских комплекса, преко имаголошких и метакритичких проучавања, до студија периодике, студија културе и неизбежних компаратистичких сагледавања.⁵ Многе теме се кроз зборничке радове преплићу и добијају полифоно осветљење: значај периодике и медијских представа у дискусијама о књижевним концептима и колективним идентитетима, укрштање књижевних и документарних жанрова; питање (не)видљивости и маргинализовања читавих књижевних корпуса или друштвених и етничких група, те сложених процеса њиховог накнадног враћања на геополитичку или књижевноисторијску мапу видљивости, пацифизам и поетичка динамика историјских аван-

⁵ О специфично компаратистичком смислу проучавања књижевних појава везаних за Први светски рат в. Јовић 2018.

гарди као књижевни феномен директно везан за искуство светског рата итд. Многе теме које нису истакнуте као главни и засебан предмет истраживања, умрежавају се кроз низ радова. Такве су, рецимо, и тема војне медицине (лекара, лекарских мисија, медицинске етике), омладинских покрета, кохезивних књижевно-културних ефеката покрета социјалне литературе, значаја усмене историје и породичних предања у заједницама лишеним официјелних инструмената изградње колективног памћења, или пак питање трауме и њеног одјека како у књижевним делима, тако и у структурацији колективних наратива и онога што се (у) њима потискује и (не) може изрећи.

Једна од тих тема свакако је и деловање различитих емиграција у словенским земљама. Прилог нашег драгог колеге и коуредника Бобана Ђурића (1968–2019) требало је да буде посвећен управо тој теми, односно часописима руске емиграције у Србији, у дослуху с радовима заснованим на студијама периодике и авангарде, али и онима који упућују на друге словенске емиграције, а на особен начин, преко теме „Албанске голготе“, и на српско историјско искуство. Резиме планираног рада колеге Ђурића преносимо у целости:

Двојезични часопис *Медуза*, објављен средином 1923. године, био је један од ретких покушаја приближавања и сарадње руских емигрантских и младих српских / југословенских писаца, који је резултирао објављивањем заједничке публикације. Циљ часописа био је представљање савремене руске књижевности и уметности српској средини, као и упознавање руских емигрантских кругова са савременом српском / југословенском књижевношћу, у првом реду поезијом, како би се показало да стваралачки дух живи и опстаје и у најтежим околностима изгнанства, те да Београд на себе треба да преузме улогу културног центра обједињеног словенства. Уредник часописа био је Дмитриј Кобјаков, а осим њега, у једном једином броју часописа који је изашао, своје прилоге имали су и Леонид Браиловски, Александар Блок, Алексеј Толстој, Алексеј Ремизов, Ана Ахматова, у преводу Станислава Винавера, Милке Ораовац и Милице Костић. У рубрици „Српски песници“ (на руском) представљени су Војислав Илић (Старији), Алекса Шантић, Јован Дучић, Густав Крклец и Милош Црњански. Крклец је заступљен и трима песмама у преводу Кобјакова на руски.

***

Синтетизујући постојећа знања о Првом светском рату и књижевности која је у словенском свету за њега била везана, и на основу њих доносећи нове анализе – како проучаваних тако и до сада непроучених књижевних дела и корпуса – овај зборник пружа допринос великом глобалном академском подухвату иницираном обележавањем стогодишњи-

це Првог светског рата. Ауторски одговори на дати научни изазов потврдили су актуелност проблема које ова глобална расправа, као и сам зборник, истовремено поставља и истраживачки разрешава. Ништа мање, концепцијом зборника желело се нагласити колико је важно очувати отвореност и сложеност ове научне расправе.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић, Иво. *На Дрини ћуприја*. Сабрана дела Иве Андрића. Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна založba Словеније, 1963.
- Андоновска, Биљана и Станислава Бараћ (прир.). *Крај Првог светског рата и словенски свет / Конец Первой мировой войны и славянский мир*. Књига резимеа 2. Књижевна секција. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2018.
- Badiou, Alain. *Stoljećе*. Prijevod s francuskog i bilješke Ozren Pupovac. Zagreb: Antibarbarus, 2008.
- Будагова, Л. Н. и др. (ур.). *Первая мировая война в литературах и культуре западных и южных славян*. Москва: Российская Академия наук, 2004.
- Derida, Žak. *Za Moskvu i oba pravca*. Razgovor sa Žakom Deridom vodili Natalija Avtonomova, Valerij Podoroga, Mihail Riklin. Preveo sa francuskog Bojan Savić Ostojić. Karpos: Loznica, 2012.
- Живанов, Сава. *Европа пред Први светски рат: корени, узроци и поводи Великог рата – од Берлинског конгреса до почетка Првог светског рата* [наслов првог издања: *Русија и раскол Европе*, 2005]. Београд: Завод за уџбенике, 2014.
- Compagnon, Antoine (éd.). *La Grande Guerre des écrivains. D'Apollinaire à Zweig*. Paris: Gallimard, 2014.
- Compagnon, Antoine. „La guerre littéraire, la guerre des écrivains“. Collège de France, 14. 1. 2014a. <https://www.college-de-france.fr/site/antoine-compagnon/course-2014-01-14-16h30.htm>
- Јовић, Бојан. „(Велики) рат у светлу компаратистике“. *Књижевна историја*, 50, 165 (2018): 223–237.
- Luksemburg, Roza. *Socijalna reforma ili revolucija? Uz dodatak: Milicija i militarizam*. Preveo Milan Tabaković. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1976.
- Манојловић Пинтар, Олга. *Археологија сећања: споменици и идентитети у Србији 1918–1989*. Београд: Удружење за друштвену историју, 2014.
- Митровић, Андреј. *Време нетрпељивих: политичка историја великих држава Европе 1919–1939*. Београд: Српска књижевна задруга, 1974.
- Petzer, Tatjana (Hg.). *Literatur und Revolution: Rückblicke auf 100 Jahre Oktoberrevolution*. Halle: Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 2018.
- Riklin, Mihail. *Komunizam kao religija: intelektualci i Oktobarska revolucija*. Zagreb: Fraktura, 2010.

- Richter, Angela, Dorothee Rösenberg, und Sabine Volk-Birke. "Vorwort". *Der Erste Weltkrieg – La Grande Guerre – The Great War – Veliki rat: Erinnerungen zwischen Vergangenheit und Gegenwart*. Hg. von Angela Richter, Dorothee Rösenberg und Sabine Volk-Birke. Berlin: Logos, 2016.
- Richter, Angela. „Singt der Mensch nach dem Krieg? Der Erste Weltkrieg und seine medialen (Re)Präsentationen. Eine Spurensuche besonders in Serbien“. *Der Erste Weltkrieg – La Grande Guerre – The Great War – Veliki rat: Erinnerungen zwischen Vergangenheit und Gegenwart*. Hg. von Angela Richter, Dorothee Rösenberg und Sabine Volk-Birke. Berlin: Logos, 2016. 65–86.
- Fišer, Fric. *Savez elita: o kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945*. Preveo s nemačkog Andrej Mitrović. Beograd: Nolit, 1985.
- Hobsbaum, Erik. *Doba ekstrema: istorija Kratkog dvadesetog veka: 1914–1991*. Preveo sa engleskog Predrag J. Marković. Beograd: Dereta, 2002.